

برنامه‌ریزی و طراحی معماری فضاهای دوستدار کودک در فرایند بازسازی پس از زلزله بم

علیرضا فلاحی*، هدیه گمینی اصفهانی**

تاریخ دریافت مقاله:

1394/02/05

تاریخ پذیرش مقاله:

1394/11/14

چکیده

سانحه بر روی کودکان تأثیرات منفی فراوانی دارد. هدف از احداث «فضاهای دوستدار کودک» بعد از سانحه، علاوه بر ایجاد شرایط مناسب فیزیکی و روانی که در بازتوانی سریع‌تر کودکان مؤثر خواهد بود، فراهم آوردن فرصتی برای کودکان در راستای شکل دادن و یا تغییر محیط اطرافشان است. شهر بم بعد از زلزله سال 1382 از نمونه‌هایی بود که رویکرد دوستدار کودک در بازسازی آن مورد توجه قرار گرفت و سازمان‌های دولتی، غیردولتی و بین‌المللی حامی کودکان در آن حضور یافته و «فضاهای دوستدار کودک» متعددی را احداث نمودند. هدف این مقاله ارزیابی تأثیرات ناشی از این فضاها بر روی استفاده‌کنندگان آن، بعد از گذشت 10 سال از زلزله است. از آنجاکه ماهیت این پژوهش، تجزیه و تحلیل موردی بوده، روش تحقیق کیفی انتخاب شده و نویسندگان از روش اکتشافی، توصیفی، همراه با تحلیل محتوا جهت فرایند تحلیل داده‌ها استفاده نموده‌اند. داده‌های مورد نیاز از طریق بررسی مستندات و گزارش‌ها به‌دست آمد و همچنین در این پژوهش به‌منظور دستیابی به اطلاعات دست اول، سفرهایی به شهر بم انجام شد و مصاحبه‌های عمیق و نشست‌های گروهی، با حضور جمعی از افرادی که در هنگام زلزله سانشان بین 3-13 سال بوده است، به‌همراه والدینشان و همچنین مربیان فضاهای دوستدار کودک انجام شد. بدین ترتیب نظرات کودکان آن زمان (نوجوانان و جوانان فعلی) در ارتباط با فضاهای دوستدار کودک جمع‌آوری و تحلیل گردید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که با وجود آن‌که بیشتر کودکان از این‌گونه فضاها نسبتاً راضی بودند اما چالش‌هایی در زمینه‌های طراحی و نیز اقدام و عملکرد بهینه این‌گونه فضاها وجود دارد. به‌عنوان مثال در زمینه طراحی چنین فضاهایی، در نظر گرفتن تأثیر اقلیم در طراحی و نیز استفاده از دانش معماری بومی در این راستا، طراحی و تأمین مبلمان، معماری داخلی و تجهیزات مناسب برای کودکان، استفاده از چادر مقاوم و ضد آب و نیز طراحی چادرهای رنگی منقش به طرح‌های کودکانه و شاد از جمله خواست‌های کودکان در راستای طراحی بهینه فضای دوستدار کودک پس از سانحه در بم است. همچنین در زمینه اقدام و عملکرد، تأمین امنیت مسیرهای عبوری برای کودکان، بومی‌سازی فعالیت‌ها، تفکیک سرویس‌های بهداشتی و نیز افزایش فضای سبز در کنار فضای بسته از جمله راهکارهای پیشنهادی محسوب می‌شوند.

واژگان کلیدی: طراحی و برنامه‌ریزی پس از سانحه، فضاهای دوستدار کودک، زلزله بم، تحلیل محتوا.

* دانشیار گروه پژوهشی بازسازی پس از سانحه، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

** کارشناس ارشد بازسازی پس از سانحه، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران. hedye.gamini@gmail.com

مقدمه

ایجاد و فعالیت «فضاهای دوستدار کودک»¹ در برنامه‌های بازسازی پس از سوانح در چارچوب اقدامات بازتوانی و حمایت روانی بازماندگان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هدف از احداث چنین فضاهایی خلق مکان‌های امنی است که در آن کودکان امکان مشارکت در سازماندهی فعالیت‌هایی برای بازی، رفتارهای اجتماعی، آموزش و معرفی خود را داشته باشند. در این گونه فضاها فعالیت‌های مختلفی مانند بازی، بازپروری، آموزش، بهداشت و سلامت و همچنین مددکاری‌های اجتماعی و روانی انجام می‌شوند. عموماً مفهوم فضاهای دوستدار کودک، به فعالیت‌های کوتاه‌مدت و یا میان‌مدت در زمان پس از سانحه اطلاق می‌شوند که معمولاً نیز در چادرها و یا حتی «فضاهای باز» که تنها حریم‌های مشخص می‌شود، صورت می‌گیرند.

در پنجم دی‌ماه سال 1382، زلزله‌ای شهر بم در استان کرمان را لرزاند. بلافاصله بعد از زلزله سازمان‌های دولتی، غیردولتی و نیز بین‌المللی حامی کودکان در محل حضور پیدا کردند و به منظور رفع چنین مشکلاتی با همکاری بهزیستی پروژه‌هایی را تعریف نمودند و شروع به اجرایی نمودن آن کردند. چنین مکان‌هایی با نام «فضاهای دوستدار کودک» در بم شناخته شد. آشنایی ناکافی اغلب سازمان‌های غیردولتی با مفهوم بحران و مدیریت بحران، حقوق کودک در شرایط بحرانی و نیز ابزارهای تجهیز و طراحی معمارانه فضاها با توجه به نیازهای کودکان، باعث شد که طراحی معمارانه این‌گونه فضاها شکل کاملاً سازمان‌یافته و هدفمندی به خود نگیرد. این مطالعه می‌کوشد تا با بررسی این گونه فضاها پس از زلزله 1382 بم، مقولات مشهود و مستتر در برنامه‌ریزی،

طراحی و احداث چنین فضاهایی را کشف و نتایج حاصل از فرایند آن را تحلیل و تبیین نماید.

پژوهش حاضر باهدف پاسخگویی به این سؤالات کلیدی انجام شده است که در وهله اول روند برنامه‌ریزی، طراحی و احداث فضاهای دوستدار کودک در شهر بم پس از زمین‌لرزه سال 1382 به چه صورت بوده است و تأثیرات کوتاه‌مدت و بلندمدت ناشی از آن بر روی کودکان چیست و سپس میزان موفقیت فضاهای دوستدار کودک از دیدگاه کودکان، والدین و مربیان ارزیابی شده است. همچنین مرتبط با طراحی و برنامه‌ریزی، این‌گونه فضاها را شناسایی نمود. در انتها نیز نتیجه‌گیری مطالب آورده شده است.

پیشینه تحقیق و مرور ادبیات

سانحه تأثیر فیزیکی، ذهنی و اجتماعی مخرب بر روی کودکان دارد که با طراحی و برنامه‌ریزی یک فضای مشارکتی و فضای دوستدار کودک می‌توان بسیاری از این تأثیرات مخرب بر روی کودکان را کاهش داد (Global Protection Cluster, Global Education Cluster, INEE, & IASC 2011).

هدف از ایجاد «فضای دوستدار کودک» خلق مکان‌های امنی است که در آن کودکان امکان مشارکت در سازماندهی فعالیت‌هایی برای بازی، رفتارهای اجتماعی، آموزش و معرفی خود را داشته باشند. (یونیسف، 2007؛ سازمان نجات کودکان، 2008). «فضاهای دوستدار کودک» یکی از انواع دخالت‌های برنامه‌ریزی‌شده به منظور محافظت از کودکان از ضربه‌های روحی و آسیب‌های جسمی است و همچنین به آن‌ها در آموزش و توسعه، بلافاصله بعد از زمان اضطراب کمک می‌نماید. (یونیسف، 2008: 7).

چنین فضاهایی در متون تخصصی به‌عنوان یک ایده جدید مطرح شده‌اند و این ایده جدید مدت زمان

کوتاهی است که در زمان بحران و شرایط سانحه نیز توجه افراد متخصص را به خود جلب نموده است (یونیسف، 2008، 16). امکانات ارائه شده در فضاهای دوستدار کودک نیز متناسب با نیازهای کودکان است. چنین امکاناتی به رشد فیزیکی، اجتماعی و فکری کودکان بسیار کمک می‌کند.

فضاهای دوستدار کودک مفهومی بسیار نو است و مستندسازی در ارتباط با آن کم اتفاق افتاده است. (یونیسف، 2008) بنابراین نمونه‌های موردی برای آثار و نتایج «فضای دوستدار کودک» کاملاً محدود است. به جز تعداد کمی پژوهش انجام شده، دو نمونه از فضاهای دوستدار کودک (در کشورهای اوگاندا و اتیوپی) بوده که پس از احداث در سال 2013، به‌صورت دقیق و مفصل ارزیابی شده و نتایج آن مدون گردیده است.

ارزیابی‌های این دو نمونه حاکی از آن است که فضاهای دوستدار کودک بهبود خواهند یافت به شرط آن‌که فعالیت‌های مشاوره و ساختارمند روانی در کنار سایر فعالیت‌هایشان داشته باشند، اطلاع‌رسانی گسترده‌تری صورت گیرد، مستندسازی‌ها با دقت انجام شود و در نهایت حساسیت‌های جنسی در تمامی برنامه‌ها رعایت شود و تفاوت‌های دختران و پسران در برنامه‌ها اعمال شود (متلز جی، سوچ کی و همکاران؛ 2013) (متلز جی، کایجوکا و همکاران؛ 2013).

متاسفانه به‌دلیل نو بودن مفهوم پیش‌رو در ایران ارزیابی فضاهای دوستدار کودک انجام نشده است. تنها نمونه داخلی مربوط می‌شود به الگوی طراحی فضای سبز در شهر دوستدار کودک در بم. کامل‌نیا و حقیر در این راستا با استفاده از متدولوژی گروه - بحث² و روش‌های مشارکتی همچون قصه‌گویی، جداول و

پازل‌ها، مدل‌سازی، نقاشی و ... نظرات بچه‌ها در ارتباط با فضاهای سبز را جمع‌آوری و تحلیل نموده‌اند. **چارچوب مفهومی**

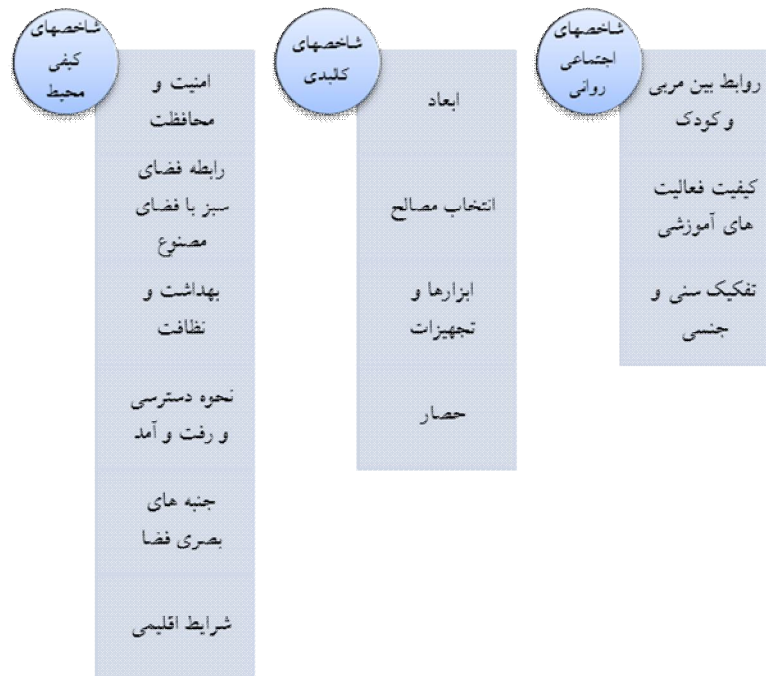
انجام مطالعه بر روی تجربه‌های جهانی این امکان را فراهم می‌کند تا مبتنی بر پایه‌های نظری مطرح‌گشته در آن‌ها، دست‌مایه‌ای مفید برای بررسی مطالعه موردی این پژوهش گردآوری گردد. در این راستا جهت انتخاب مدل مناسب با این پژوهش مطالعات بیشتری صورت پذیرفت. بدیهی است که تعیین متغیرها، شاخص‌ها، ابزارها و مراحل تحقیق از اهمیت فراوانی برخوردار است. از این رو ابتدا تلاش شده است تا جهت تعیین شاخص‌های مطرح در این پژوهش، موضوعاتی که در مبانی نظری و همچنین تجربه‌های جهانی مطالعه شده وجود دارد، استخراج گردد. پس از استخراج موضوعات مهم، شاخص‌های هر موضوع به تفکیک تدوین گردید. شاخص‌ها به‌عنوان معیارهایی برای سنجش نتایج اجرای فضاهای دوستدار کودک از بین متون تخصصی برگزیده شده‌اند. شاخص‌های استخراج شده از متون تخصصی، با توجه به طیف گسترده‌ای از حقوق کودکان که باید در ارزیابی در نظر گرفته شود، ارائه شده است. در ارزیابی نتایج تأثیر این گونه محیط‌ها بر روی توانمندی‌ها و مهارت‌های کودکان، دانش افراد، رشد روحی و روانی و شرایط آسایششان، سنجیده می‌شود. با توجه به اهداف CFS و فعالیت‌های انجام شده، شاخص‌ها استخراج می‌گردند و بر این اساس نظارت و ارزیابی صورت می‌گیرد. با این وجود به ارتباط شاخص‌های مطرح شده با بستر پژوهش و شرایط خاص منطقه نیز باید توجه شود.

براین اساس نگارنده اقدام به تفکیک شاخص‌های سنجش به سه دسته کیفی، کالبدی و اجتماعی-روانی

نموده و تفکیک مقولات مرتبط با هر شاخص طبق تصویر شماره 1 بوده است.

انتخاب شاخص‌ها در این تحقیق، فرایندی زمان گیر و رفت و برگشتی و با مد نظر قرار دادن شرایط بم و مباحث مطرح شده در مبانی نظری، به صورت همزمان تبیین گشته است. زیرا تلاش نگارنده بر این بوده تا ارتباط مناسبی میان شاخص‌های استخراج گشته با

شرایط فضاهای دوستدار کودک در بم ایجاد گردد تا بدین ترتیب متغیرهای مرتبط با شاخص‌ها درباره موضوع پژوهش معنادار باشند. از آنجا که تحقیق در دست انجام به شکل کیفی صورت می‌گیرد، متغیرهای استخراج گشته کیفی می‌باشد و با اعداد و ارقام نمی‌توان ویژگی‌های آن را بیان نمود، در نتیجه قابل اندازه گیری نیست.

ت 1. شاخص‌های مرتبط با فضاهای دوستدار کودک در بم.

روش‌شناسی تحقیق

در پژوهش حاضر داده‌های مورد نیاز که از طریق مصاحبه ساختار یافته و نیمه ساختار یافته، به صورت گروهی و فردی و همچنین مصاحبه با افراد کلیدی به دست آمده است، به عنوان داده‌های اولیه مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در پژوهش کیفی حاضر نمونه‌ها معرف واقعیت جامعه پژوهشی بوده و از خاصیت منحصر به فردی برخوردار بوده‌اند. تمام افرادی که در مصاحبه

عمیق (گروهی و فردی) حضور پیدا کردند و نیز افراد مسئول که اطلاعاتشان را در اختیار نگارنده قرار داده‌اند، همگی از افرادی بودند که در فضاهای دوستدار کودک در آن زمان حضور داشتند. آنچه در این پژوهش اهمیت داشته است، رسیدن به شناخت عمیق‌تر در خصوص موضوع مورد مطالعه بوده است. به همین دلیل ناگزیر، گردآوری داده‌ها به نمونه‌ای نسبتاً کوچک از جامعه پژوهش محدود شده است. همچنین در این پژوهش از دو

ت 2. برگزاری جلسه گروهی در کانکس به منظور جمع‌آوری اطلاعات توسط پژوهشگر.

پس از جمع‌آوری برگه پرسش‌ها، برگه سفیدی در اختیارشان گذاشته شد تا هر آنچه از فضاهای دوستدار کودک به‌خاطر دارند بر روی کاغذ بنویسند و یا به‌صورت گرافیکی بکشند. بیشترین تمرکز در این بخش از مصاحبه بر روی فعالیت‌هایی است که در فضاهای دوستدار کودک انجام شده است و میزان رضایت افراد از آن‌ها سنجیده می‌شود. پس از پایان این بخش و استراحت افراد، زمانی در اختیار همه افراد مشارکت‌کننده گذاشته شد تا اطلاعاتشان را در گروه، به‌صورت گروهی بیان کنند و فرد تسهیل‌گر این اطلاعات را یادداشت نموده تا بانظم دادن به اطلاعات آن‌ها را به‌صورت جدول در آورده و نظرات را دسته‌بندی نماید. در ادامه بحث گروهی، برگه‌ای به نام «برگه سودمندی‌ها و مشکلات»⁸ در اختیار هر فرد گذاشته شد تا افراد بتوانند به تفکیک نظراتشان را بر روی این برگه بنویسند. پس از تکمیل شدن آن توسط هر فرد، برگه مذکور در اختیار سایر افراد گروه گذاشته شده تا آن‌ها بتوانند موافقت و یا مخالفت خود را با موضوع‌های مطرح شده در برگه، با گذاردن ✓ و یا ✗ نشان دهند.

روش داستان‌سرایی و عکس و فیلم به‌عنوان یک روش مکمل در کنار روش اصلی تحقیق استفاده شده است. بدین ترتیب 10 تن از افرادی که در زمان زلزله، کودک بودند و در یکی از فضاهای دوستدار کودک احداث شده در آن زمان حضور داشته‌اند، 2 تن از مادرانی که یکی از آن‌ها مسئولیتی را نیز در حال حاضر در ارتباط با فضاهای دوستدار کودک بر عهده دارد، به‌همراه فردی که در آن زمان مسئولیت آموزش موسیقی به بچه را بر عهده داشته، در کانکسی حضور پیدا کردند و در نشست³ که در بزم برگزار شد، به‌عنوان مصاحبه‌شونده، به پژوهشگران یاری رساندند. در عین حال با 5 تن دیگر از والدین (3 پدر و 2 مادر)، 5 تن از مربیان وقت و نیز 2 تن از افرادی که در آن زمان کودک بودند و در این فضاها حضور داشتند به‌صورت تلفنی ارتباط برقرار شد و با آن‌ها نیز مصاحبه‌ای ترتیب داده شد. پس از مطالعه متون تخصصی و ترکیب شیوه‌های جمع‌آوری اطلاعات در آن‌ها، روشی ابتکاری با توجه به موضع پژوهش و محدودیت‌های موجود، کار گرفته شده است.⁴ در این روش ابتدا اطلاعاتی درباره موضوع پژوهش و فعالیت مورد نظر در اختیار افراد قرار داده شد. پس از آن که از نبود ابهام اطمینان حاصل شد، از کودکان خواسته شد تا اطلاعات دموگرافیک⁵ خود را در اختیار پژوهشگر قرار دهند. در ابتدا پرسش‌هایی به‌عنوان آغازکننده⁶ ارتباط بین پژوهشگر و مصاحبه‌شوندگان مطرح گشت، این پرسش‌ها عبارت‌اند از این که هر یک چه مدت‌زمانی را در فضاهای دوستدار کودک گذرانده‌اند و در چه فعالیت‌هایی همکاری داشته‌اند و خاطره ماندگار و به‌یادماندنی هر کدامشان از فضاهای دوستدار کودک چیست. در ادامه مجموعه‌ای از پرسش‌ها که از قبل طراحی شده بود در اختیار افراد قرار داده شد تا به آن‌ها پاسخ دهند.⁷

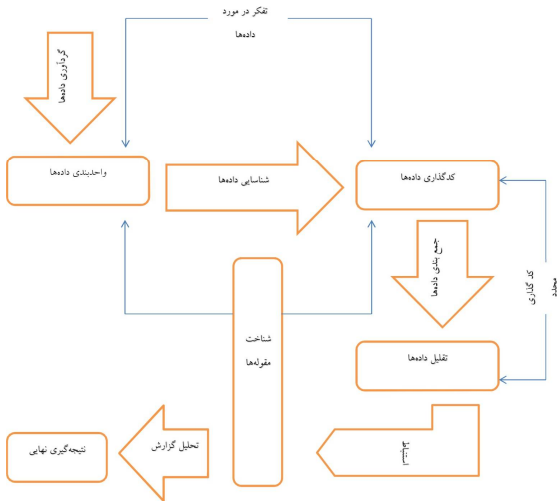
این روند برای هر یک از برگه‌ها که توسط افراد تکمیل شده بود صورت گرفت.

بدین ترتیب نکات اصلی و مهم از بین صحبت‌های افراد استخراج شده و میزان صحت آن نیز با به اشتراک گذاشتن آن سنجیده شد.

در عین حال اطلاعاتی که از طریق شرکت در سلسله نشست‌های مرتبط با «نقش سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن)‌ها در زلزله بزم» در حسینیه ارشاد تهران⁹ و بررسی گزارش‌ها و مطالعات انجام شده در بزم جمع‌آوری شده‌اند، به‌عنوان داده‌های ثانویه بررسی شده‌اند. از آنجاکه ممکن است موضوعات مختلفی از سوی افراد مصاحبه‌شونده مطرح شود، مقولاتی مورد توجه قرار داده می‌شوند که بیشترین میزان فصل مشترک را میان نظرات افراد داشته باشند. با توجه به این‌که در پژوهش حاضر با شرکت در محیط و مشاهده عینی، تأثیر "فضاهای دوستدار کودک پس از سانحه" پس از ده سال بررسی شده است می‌توان این‌گونه بیان کرد که پژوهش صورت گرفته میدان محور بوده است. این پژوهش از نوع کیفی، اکتشافی بوده و در آن از روش تحلیل محتوا و متدولوژی گروه-بحث، جهت فرایند تحلیل داده‌های به‌دست آمده از سوی کودکان، مریبان و والدین مورد مطالعه، استفاده شده است. داده‌ها در دسترس تحلیل‌گر محتوا قرار گرفته است و برحسب واحدها، مقولات و متغیرها توصیف و شماره‌گذاری گردیده‌اند. پس از آن موارد قابل توجه شناسایی و کدگذاری شده‌اند. در ادامه، پس از جمع‌آوری مطالب کدگذاری شده، مطالب غربال و مرتب شده‌اند.

در این مرحله پس از انتخاب مطالب غربال شده با توجه به شاخص‌ها و تجزیه و تحلیل نمودن آن‌ها همچنین با مرور مجدد داده‌ها، اکتشاف حاصل شده و مفاهیم به‌دست آمده، دسته‌بندی شدند. پس از استنباط

داده‌ها مرحله تحلیل صورت گرفته است و در واقع این مرحله مبین یا توصیف نتایج تحلیل محتوا در این پژوهش بوده است. در نهایت نتایج به‌دست آمده مورد بازبینی و کنترل نهایی قرار گرفته‌اند.

ت 3. روند تحلیل کیفی داده‌های جمع‌آوری شده از مستندات، مشاهدات میدانی و مصاحبه‌ها.

روند برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای دوستدار کودک در بزم

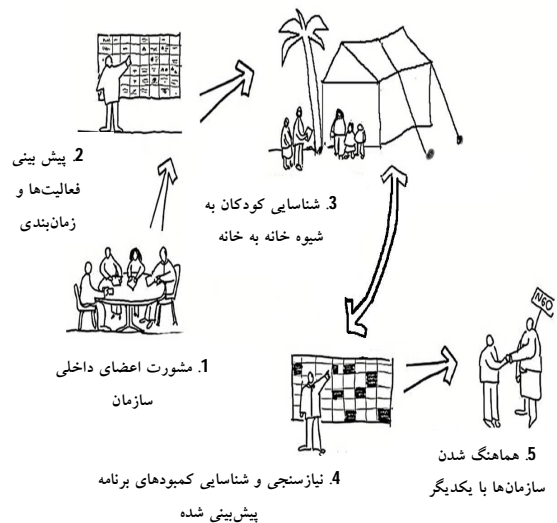
پس از زمین‌لرزه بزم به‌منظور بهبود شرایط کودکان پس از سانحه، فعالیت‌ها و اقدام‌هایی توسط سازمان‌های دولتی، سازمان‌های مردم‌نهاد و نیز سازمان‌های بین‌المللی صورت گرفت. (گزارش همیاران غذا، 1383) که در این بین نقش سازمان‌های مردم‌نهاد¹⁰ بسیار پررنگ‌تر بود. این پروژه‌ها باهدف تأمین فرصتی برای کودکان طراحی شد تا بدین صورت کودکان در این فضاهای دوستدار کودک بتوانند وقت خود را به نحو مفیدی سپری کنند و شرایط زندگی خود را به نحو مثبت و خلاق مطرح کنند.

عموماً سازمان‌های فعال پیش از حضورشان در منطقه در طی نشست داخلی با اعضای سازمان مشورت کرده

روند تغییر شکل و تکامل کالبدی فضاهای دوستدار کودک در بم

در ابتدا فعالیت‌های دوستدار کودک در چادر شکل گرفت. با گذشت زمان فعالیت‌ها پروژه‌هایی که برای کودکان تعریف شده بودند، تغییر کردند. در آن زمان فعالیت‌هایی مانند بازی‌های دسته‌جمعی و یا مسابقات در فضاهای باز برگزار می‌شدند. در چنین شرایطی خانم‌ها حاضر به شرکت در فعالیت‌ها نبودند؛ بنابراین در برخی موارد چادرهای پیشین جای خود را به چادرهایی بزرگ‌تر دادند و یا حتی در کنار چادرهای کوچک موجود چادر بزرگ‌تری ساخته شد. در این دوران هوای گرم بم نیز مشکلاتی را ایجاد می‌کرده است. برای مقابله با چنین مشکلاتی از کولرهای آبی در چادرها و کانکس‌ها استفاده می‌نمودند. علاوه بر چنین امکاناتی، از گونه‌های سرپناه بومی (سنتی) مانند کواری¹¹ برای مقابله با گرمای شدید منطقه استفاده شده است. با گذشت زمان و توزیع کانکس در بعضی از مناطق، چادرها جایشان را به کانکس‌های دوستدار کودک دادند. پس از دریافت کانکس‌ها بر روی آن‌ها نقاشی‌هایی کشیده می‌شد تا به تغییر حال و هوای آنجا نیز کمک کند. برخی از سازمان‌ها که هدفشان ارائه خدمات به‌صورت بلندمدت بود، زمین‌هایی را برای ادامه فعالیت‌هایشان برگزیدند. این سازمان‌ها در کنار کانکس‌ها و یا چادرهایی که در اختیار داشتند، سوله نیز تأسیس نمودند. چنین فضاهایی برای فعالیت‌هایی که تعداد افراد بیشتری در آن شرکت می‌کنند بسیار مناسب بوده است و در عین حال هدف‌های بلندمدت مسئولین را تأمین می‌کرده است.

و فعالیت‌هایشان را هرچند به‌صورت سطحی، پیش‌بینی نمودند و برای آن زمان‌بندی خاصی را در نظر گرفتند. همان‌گونه که در تصویر شماره 4 آورده شده است، این افراد پس از حضورشان در بم به‌صورت خانه به خانه به شناسایی کودکان پرداختند. آن‌ها پس از آشنایی نزدیک با کودکان و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند و همچنین با توجه به شناختی که از منطقه و موقعیت آن کسب کردند، با این مسئله مواجه شدند که مشکل افراد بم تنها ناشی از زلزله نبوده و در واقع زلزله عاملی برای نمایاندن مشکلات درونی جامعه بوده است. مواجه شدن با چنین مسئله‌ای باعث شد آن‌ها به این نتیجه برسند که هرچند برنامه‌ریزی پیش از حضور در منطقه ضروری است ولیکن شناخت منطقه چنان دید وسیعی به افراد خواهد داد که منجر به بازبینی برنامه‌ها و فعالیت‌های از پیش تعیین شده می‌گردد. پس از این مرحله بحث نیازسنجی و شناسایی کمبودها مطرح گردید.

4. دیاگرام نمایش مراحل تصمیم‌گیری سازمان‌ها و نهادهای حامی کودکان، برگرفته از: (یونیسف، 2008، 23).

ملاک قرار دادن مواردی که بیشتر به آن توجه و تأکید داشتند برگزیده شدند زیرا تلاش نگارندگان بر این بوده تا ارتباط مناسبی میان شاخص‌های استخراج گشته با شرایط فضاهای دوستدار کودک در بم ایجاد گردد، بدین ترتیب موضوعات در حوزه‌های زیر طبقه‌بندی شدند:

1. شاخصه‌های کیفی محیط مانند امنیت و محافظت، رابطه فضای سبز با فضای مصنوع، بهداشت و نظافت، جنبه‌های بصری فضا، شرایط اقلیمی نحوه دسترسی و رفت‌وآمد؛

2. شاخصه‌های کالبدی مانند ابعاد، انتخاب مواد و مصالح، ابزارها و تجهیزات، حصار؛

3. شاخصه‌های اجتماعی - روانی مانند مشارکت، روابط بین مربی و کودک، کیفیت فعالیت‌های آموزشی و تفکیک سنی و جنسی؛

با توجه به شاخص‌های استخراج شده و به‌منظور تحلیل دقیق‌تر مواردی که مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره نمودند، موضوعات مورد نظر در قالب جداولی تنظیم و طبقه‌بندی شده و مواردی که نسبت به بقیه موضوع‌ها مهم‌تر بودند به تفصیل بررسی شده‌اند که در جدول شماره 1 آورده شده است.

تحلیل و بررسی دیدگاه‌های مختلف مصاحبه‌شوندگان در ارتباط با ویژگی‌های فضای دوستدار کودک نشان می‌دهد که امنیت نه‌تنها شامل محیط فیزیکی و کالبدی می‌شود بلکه سیستم عملکردی و امنیت روانی را نیز در بر می‌گیرد. همان‌گونه که در جدول شماره 1 آمده است، یکی از مواردی که امنیت کودکان را به خطر می‌انداخت، نحوه تردد و رفت‌وآمد به این فضاها بوده است. در آن زمان و با تخریب مسیرهای عبوری و همچنین کم‌کاری مسئولین در بازسازی سریع آن‌ها، مسیرهای رسیدن به فضاهای دوستدار کودک ناامن بوده و حضور کودکان در آنجا برایشان خطرآفرین بوده است. با توجه به تمام

ت 5. روند تغییر شکل کالبدی فضاهای دوستدار کودک در بم پس از زلزله. چادر، کانکس، کوار، سوله.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

به‌منظور ارزیابی فضاهای دوستدار کودک در بم پس از ده سال و همچنین یافتن معیارهای طراحی معمارانه فضاهای دوستدار کودک، شاخص‌هایی از بین متون تخصصی و نیز با توجه به نظرات مصاحبه‌شوندگان و

موارد ذکر شده و نیز ناامنی عمومی حاکم بر شهر بم کودکان برای حضور در فضاهای دوستدار کودک وابسته به بزرگ‌تره‌ایشان بودند و این امر بر محدود شدن حضور آن‌ها در این فضاها تأثیر داشته است. باتوجه به جدول شماره 1 از مشکلاتی که دختران در ارتباط با موضوع بهداشت و نظافت مطرح کردند، موضوع سرویس‌های بهداشتی نامناسب بود. برای فضاهای دوستدار کودک در بم سرویس‌های بهداشتی مجزا در نظر گرفته نشده بود و آن‌ها مجبور به استفاده از سرویس‌های بهداشتی بودند که برای استفاده همگان تعبیه شده بود.

شاخص	موضوع	نکات ذکر شده در صحبت‌های مصاحبه‌شونده‌ها	نتایج
شاخصه‌های کیفی محیط	امنیت و محافظت	اطمینان والدین از امنیت محیط و مریان	افزایش احساس آرامش والدین تغییر مثبت در روحیه مادران
	رابطه فضای سبز با فضای مصنوع	برگزاری برخی کلاس‌ها در فضای باز علاقه بیشتر کودکان به برگزاری کلاس‌ها در فضای باز	افزایش پایداری فضاهای دوستدار کودک جلوگیری از تجمع کودکان در یک فضای خاص ایجاد فرصت برای تحرک افزایش احساس مسئولیت‌پذیری به محیط بهبود شرایط روانی و افزایش اجتماعی شدن افزایش مهارت‌های اجتماعی
	بهداشت و نظافت	عدم تفکیک سرویس‌های بهداشتی کودکان و بزرگسالان عدم تفکیک سرویس‌های بهداشتی دختران و پسران عدم وجود سرویس‌های بهداشتی به حد کفایت ناامن بودن سرویس‌های بهداشتی بوی نامطبوع سرویس‌ها آلوده بودن سرویس‌ها فقدان امکانات شست‌وشوی دست با صابون پلاستیکی بودن چادرهای سرویس بهداشتی شرایط قرارگیری سرویس‌های بهداشتی	فشار مضاعف به کودکان در تاخیر انداختن نیاز ارگانتیک احتمال شیوع بیماری خصوصاً در دختران انتقال میکروب امتناع افراد از استفاده از سرویس‌های بهداشتی بروز عوارض جسمی در کودکان افزایش حشرات در اطراف سرویس‌های بهداشتی احساس عدم امنیت ترجیح به استفاده از سرویس‌های بهداشتی خانه‌های مخروبه
	نحوه دسترسی و رفت‌وآمد	احتمال ورود افراد غریبه به داخل عدم نظارت دقیق بر رفت‌وآمد بزرگسالان تخریب مسیرهای عبوری کم‌کاری مسئولین در بازسازی سریع آن‌ها ناامنی حاکم بر بم کمبود وسایل حمل‌ونقل عمومی	افزایش احساس ناامنی افزایش احساس ترس کودکان ناامن بودن مسیرهای عبوری برای کودکان وابستگی کودکان به والدینشان برای حضور
	جنبه‌های بصری فضا	رنگ‌آمیزی چادرها با مشارکت کودکان چادر از پیش طراحی شده رنگی	نارضایتی از چادرهای تیره افزایش مشارکت کودکان هنگام رنگ‌آمیزی چادر افزایش حس تعلق افزایش حس شادی افزایش جنب‌وجوش
	شرایط اقلیمی	عدم استحکام چادرها در مقابل پادهای شدید بم ناتوانی خانم‌ها و کودکان در برپایی مجدد چادرها برای ورزش گرمای بیش از حد هوا به دلیل تجمع کودکان در یک فضا عدم تجهیز فضاهای دوستدار کودک به تجهیزات گرمایش و سرمایشی تجمع کودکان در فضاهای مجهز شده به کولر	استفاده از دانش بومی استفاده از نیروی بومی افزایش مشارکت والدین افزایش مهارت‌های اجتماعی تسریع در روند بازتوانی بومیان افزایش پایداری فضاهای دوستدار کودک جلوگیری از تجمع کودکان در یک فضای خاص

ج 1. شاخصه‌های کیفی محیط. مأخذ: نگارندگان.

در ارتباط با شاخصه‌های کالبدی محیط، همان‌طور که در جدول شماره 2 آورده شده است، عدم استحکام چادرها در مقابل بادهای بم از جمله مواردی بود که در ارتباط با کالبد فضاهای دوستدار کودک مطرح گردید. به دلیل محدودیت‌هایی که در آن زمان در بم وجود داشت (محدود بودن تعداد مربی‌ها و محدودیت فضا)، تفکیک سنی برای تمامی برنامه‌های فضاهای دوستدار

کودک رعایت نمی‌شد. ماهیت برخی از برنامه‌ها به گونه‌ای بوده که تفکیک سنی در آن مشکلی را به وجود نمی‌آورده است (مانند قصه‌گویی و شعرخوانی) ولیکن رعایت نکردن تفکیک سنی در سایر برنامه‌ها مانند کلاس‌های ورزشی، آموزش زبان و یا آموزش مهارت‌های زندگی برای کودکان ناخوشایند بوده و مشکلاتی به وجود آورده است (جدول شماره 3).

نتایج	نکات ذکر شده در صحبت‌های مصاحبه‌شونده‌ها	موضوع	شاخص
کاهش سطح کیفیت آموزش و تمرکز افراد خستگی مربیان گرم شدن بسیار زیاد فضا در فصل‌های گرم تخلیه انرژی کودکان بی‌نظمی بیش از حد در کلاس‌ها عدم جنب‌وجوش کودکان	کوچکی فضا نامناسب بودن شرایط تعداد زیاد و پیش‌بینی نشده کودکان	ابعاد	
کاهش سطح کیفیت آموزش و تمرکز افراد دشوار بودن ادامه کلاس گرم شدن بسیار زیاد فضا در فصل‌های گرم بوی نامطلوب در کلاس	نفوذ آب باران به داخل چادر نفوذ سرما و گرمای بیش از حد در داخل چادر ناپایدار بودن چادرها	انتخاب مواد و مصالح	
عدم تمایل کودکان به مطالعه کتاب آموزش مطالب به صورت سطحی و زودگذر عدم تمایل کودکان به ادامه کلاس ارائه شده هدر رفتن زمان و نیرو به منظور برنامه‌ریزی در منطقه	عدم وجود ابزار و تجهیزات به تعداد مناسب عدم استفاده از تجهیزات با توجه به رده‌های سنی عدم وجود تجهیزات مناسب برای معلولین کیفیت پایین کتاب‌های کودکان و کم بودن تعداد آنها	ابزارها و تجهیزات	شاخصه‌های کالبدی محیط
استفاده از سیم‌خاردار افزایش احساس محصور بودن نقاشی روی حصار موجب بهبود جنبه‌های بصری حصار نقاشی روی حصار افزایش احساس مالکیت فضا	استفاده از سیم‌خاردار فلزی نقاشی روی حصارها (در برخی موارد)	حصار	

ج 2. شاخصه‌های کالبدی. مأخذ: نگارندگان.

شاخص	موضوع	نکات ذکر شده در صحبت‌های مصاحبه‌شونده‌ها	نتایج	
شاخصه‌های اجتماعی - روانی	مشارکت	کودکان	تأثیر مثبت بر روحیه کودکان افزایش احساس رضایت از فضا ایجاد حس تعلق استفاده از ایده‌های ارزشمند کودکان آشنایی کودکان با یکدیگر	
		نوجوانان	تحکیم روابط بین کودکان و نوجوانان از طریق همکاری بهبود شرایط روحی افزایش اعتماد به نفس یادگیری مهارت‌های آموزشی و مدیریت کلاس در کنار مری فهم بهتر آموخته‌های گذشته توسط آموزش دادن آن آماده شدن برای زندگی آینده استحکام روابط بین نوجوانان دستیار	
		والدین	ایجاد سرزندگی در فضای دل‌مرده بسم و افزایش شور و اشتیاق در مادرها آشنایی و هم‌صحبتی والدین همدردی در حین مشارکت فراموش کردن تنهایی‌ها و غم افزایش حس آرامش به دلیل نزدیکی به فضای کودکان افزایش احساس رضایت خروج از حالت خمودگی و انفعال بهبود شرایط مالی به دلیل دریافت دستمزد بهره‌گیری از دانش بومی	
	روابط بین مری و کودک	مشارکت	مشارکت نوجوانان به‌عنوان دستیار مری مشارکت در برنامه‌های اجرایی مشارکت در برنامه‌های آموزشی	افزایش ارتباط صمیمی بین کودکان و مربیان افزایش احساس امنیت عدم ترس از مربیان یادگیری سریع‌تر مطالب همراه با لذت خوشحالی و آرامش کودکان موفقیت مربیان در جلب اعتماد کودکان و والدین تسکین کودکان به‌وسیله آغوش گرم مربیان
		کیفیت فعالیت‌های آموزشی	ارائه گروهی برخی از برنامه‌ها درگیر شدن ذهن کودکان به مسائلی غیر از غم و اندوه آشکار نمودن احساسات، افکار، آرزوها، نیازها و تعارضات درونی بیان افکار و عقاید به‌واسطه نقاشی درک تجارب و کنار آمدن با آن رهایی از محدودیت‌های محیط	افزایش انگیزه و امیدواری و قوی‌تر شدن کودکان در تعامل با جامعه افزایش اعتماد به نفس و احساس رضایت ظاهر شدن ترس‌ها
	تفکیک سنی و جنسی	عدم تفکیک جنسی برنامه‌های آموزشی عدم تفکیک سنی برنامه‌های آموزشی متفاوت بودن توانمندی‌های دختران و پسران	کاهش احساس امنیت در کلاس‌های مرتبط با توان جسمی نتیجه‌گیری نابرابر دخترها و پسرها از کلاس‌ها مشارکت نکردن دخترها در برخی از برنامه‌ها خجالت دخترها از حضور در کلاس بازی داده نشدن کودکان کم سن‌تر در برنامه‌های ورزشی و مسابقات	

ج 3. شاخصه‌های اجتماعی - روانی. مأخذ: نگارندگان.

نتیجه

احداث فضاهای دوستدار کودک پس از زلزله در بم، اگرچه در بسیاری از موارد موفقیت آمیز بوده است و باعث تحکیم روابط و دوستی‌ها، افزایش خلاقیت و مهارت‌های زندگی و نیز افزایش اعتماد به نفس کودکان شده است ولیکن در برخی موارد به دلیل کمبود تجربه سازمان‌ها و نهادهای اجرایی و نیز نبود نمونه‌های موردی اجرا شده موفق در کشور، در زمینه برنامه‌ریزی و طراحی معمارانه این‌گونه فضاها با مشکلاتی مواجه بوده است.

از جمله مشکلاتی که در زمینه طراحی با آن مواجه بودند ابعاد کوچک چادر و یا کانکس‌هایشان بوده است. علاوه بر نامطلوب بودن ابعاد کوچک چادر و کانکس به منظور برپایی کلاس‌ها و برنامه‌های فضاهای دوستدار کودک، نامطلوب بودن شرایط کالبدی این فضاها نیز نارضایتی افراد را به همراه داشته است. در بسیاری از موارد نفوذ آب باران از چادر و کانکس به داخل فضا ادامه کلاس‌ها در چنین شرایطی را دشوار نموده است. در مواردی نیز بوی نامطلوبی که در این شرایط در چادر و یا کانکس جریان پیدا می‌کرده باعث می‌شده تا در چنین وضعیتی کلاس نیمه‌کاره تعطیل شود. در همین راستا افراد پیشنهادهایی نیز ارائه کردند، آن‌ها به استفاده از مواد ضد آب بر روی چادر و کانکس اشاره کردند؛ لذا توصیه می‌شود در شرایطی که احتمال بارندگی در منطقه وجود دارد برای ساخت چادرها و کانکس‌های دوستدار کودک از مواد ضد آب استفاده شده و با تمهیداتی از نفوذ آب به داخلشان نیز جلوگیری شود. اگر تهیه چادری با این امکانات هزینه‌بر بوده و یا در آن زمان امکان‌پذیر نباشد پیشنهاد می‌شود از لایه جداگانه ضدآبی بر روی چادر و یا کانکس به عنوان پوشش ضد آب استفاده شود تا بدین ترتیب از نفوذ آب به داخل پیشگیری شود.

در ارتباط با طراحی چادرهای کودکان باید به جنبه‌های بصری آن نیز توجه نمود و از چادرهایی که متناسب با روحیه کودکان باشند کودکان از رنگ تیره چادرهایی که برایشان در نظر گرفته شده بود ناراضی بودند. در این راستا کودکان پیشنهادهایی را نیز ارائه کردند و از ایده طراحی بر روی چادرهای ساده نیز بسیار استقبال کردند و لذا توصیه می‌شود چادرهای از پیش طراحی شده برای فضاهای دوستدار کودک در نظر گرفته شود و به چادرهایی که برای سایر مصارف استفاده می‌شوند اکتفا نشود، زیرا ویژگی‌های بصری چنین چادرهایی بر روی کودکان بسیار تأثیرگذار خواهد بود. اگر چنانچه چادر از پیش طراحی شده و با ظاهر مناسب کودکان در دسترس نبود پیشنهاد می‌شود به کودکان این امکان داده شود که خودشان بر روی چادرها نقاشی بکشند و با خلاقیت خود چادر را طراحی نمایند.

از مواردی که کودکان در زمینه اقدام و عملکرد متناوباً به آن اشاره کردند تفکیک سنی و جنسی کلاس‌ها بوده است. اکثر دخترها نسبت به تفکیک سنی برنامه‌ها نظر مثبت داشتند. همچنین هر دو گروه دخترها و پسرها نسبت به تفکیک جنسیتی کلاس‌ها نیز تمایل مثبت نشان دادند. به دلیل آن‌که توانمندی‌های دختران و پسران متفاوت است تفکیک نمودن کلاس‌های آن‌ها شرایط را برایشان راحت‌تر می‌کند. دخترها از این‌که کلاس‌هایشان با پسرها برگزار می‌شده احساس خجالت می‌کردند و نمی‌توانستند تمام جنبه‌های وجودی‌شان را نشان دهند و قادر نبودند در کلاس به صورت پویا مشارکت نمایند. کودکان در عین حال به زمینه‌های بهبودی سرویس‌های بهداشتی به‌عنوان بخشی از فضاهای دوستدار کودک نیز اشاره کردند. غیر بهداشتی بودن، ناامن بودن و بوی بد سرویس‌های بهداشتی برای

6. Ice Breaking Questions

7. با توجه به متون تخصصی و نیز اطلاعاتی که با حضور در سلسله نشست‌های «سازمان‌های مردم نهاد در زلزله بم» جمع‌آوری شده بود، پرسش‌هایی طراحی شد و پس از اطمینان از روایی پرسش‌ها با توجه به نظر افراد متخصص، این پرسش‌ها پیش از حضور در منطقه و به‌صورت آزمایشی در اختیار 5 تن از افرادی که آشنایی با فضاهای دوستدار کودک داشتند، گذاشته شد.

8. Benefits and Problems

9. همزمان با دهمین سالگرد زلزله بم از تاریخ 5 دی‌ماه سال 1392، سلسله نشست‌هایی در ارتباط با «نقش سازمان‌های مردم نهاد (سمن‌ها) در بم» در کتابخانه حسینییه ارشاد به ریاست خانم خراسانچی برگزار شد. طی فراخوانی از تمامی سازمان‌های مردم نهاد که به‌نوعی در زلزله بم مشارکت داشتند دعوت به‌عمل آمده بود تا فرصتی داشته باشند مطالعات، فعالیت‌ها و پیشنهادهای خود را ارائه نمایند. در سه دوره متوالی در هفته اول دی‌ماه، بهمن‌ماه و اسفندماه سال 92 این نشست‌ها برگزار شد.

10. سمن‌ها

11. کوار گونه‌ای از معماری بومی منطقه بم می‌باشد که با پیش‌های درخت خرما ساخته می‌شود. در تابستان که هوا بسیار گرم می‌شود بومی‌ها از این سازه موقت استفاده می‌کنند. پاشیدن آب بر روی آن باعث می‌شود خنکای آن مضاعف شود.

فهرست منابع

- استراوس، انسلم؛ کریبن، جولیت. (1392)، مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه ابراهیم افشار، چاپ سوم، نشر نی، تهران.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (1382)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت، تهران.
- فلاحی، علیرضا. (1388)، ارزیابی سوانح، خطر پذیری، آسیب‌پذیری و خسارت، مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی هلال احمر، تهران.
- قاسم‌زاده، فاطمه؛ احمدیان، آراسب و همکاران. (1385)، کودک، حق، بحران، نشر نخبگان با همکاری مؤسسه همیاران غذا. تهران.

کودکان بسیار آزردهنده بود؛ لذا اگر چنانچه سرویس‌های بهداشتی فضاهای دوستدار کودک از سایر فضاها و نیز سرویس‌های اردوگاه مجزا باشد مدیریت نظافت و امنیت آن‌ها بسیار قوی‌تر خواهد بود. در عین حال باید به این نکته نیز توجه داشت که همان‌طور که تأمین چادر و کانکس و سایر تجهیزات در زمان سانحه حائز اهمیت است، برای تهیه کتاب و سایر تجهیزات و امکانات فرهنگی برای کودکان نیز باید همت گماشت و در عین حال به کیفیت آن نیز دقت کرد زیرا این موارد می‌تواند در روند بهبودی کودکان مؤثر باشد.

بنابراین توجه به موارد فوق در ارتباط با مقوله طراحی و برنامه‌ریزی فضاهای دوستدار کودک پس از سانحه، به‌ویژه در پروژه‌هایی که با هدف تأمین نیازهای کودکان و با مشارکت دادن خودشان و نیز افراد بومی شکل می‌گیرند، می‌تواند علاوه بر تسریع در احداث این‌گونه فضاها پس از بروز سانحه و افزایش کیفیت آن‌ها، محیطی منطبق بر خواست‌های کودکان فراهم نماید که با ایجاد فرصت مشارکت کودکان و نیز افراد بومی به‌عنوان مربی موجب افزایش پایداری این‌گونه فضاها شوند.

پی‌نوشت

1. Child- Friendly Spaces (CFS)

2. Focus Group Discussion

3. نشست (جلسه گروهی) به‌مدت 6 ساعت (9-14) در کانکس به‌طول انجامید.
4. مطالعه متون تخصصی و نیز تجربیات جهانی نشان داد که تاکنون تنها دو نمونه ارزیابی دقیق فضاهای دوستدار کودک در اوگاندا و اتیوپی انجام شده است که این دو نمونه نیز بعد از 6 ماه از احداث فضاهای دوستدار کودک شکل گرفته است. بنابراین در پژوهش حاضر که پس از 10 سال انجام شده، تلاش شد که شیوه‌ای اتخاذ شود که بیشترین اطلاعات را بعد از گذشت 10 سال جمع‌آوری نماید.
5. اطلاعات اصلی و پایه‌ای

FINAL. October. Review and incorporate for UNICEF approaches, etc.

- کریپندورف، کلسوس. (1383)، تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ ناییبی، نشر نی.
- کامل‌نیا، حامد؛ حقیر، سعید. (1388)، الگوهای طراحی فضای سبز در شهر دوستدار کودک (نمونه موردی: شهر دوستدار کودک بم)، فصلنامه باغ نظر، سال 6، شماره 12، ص 77-88.
- گزارش برنامه‌های مؤسسه همیاران غذا در ارتباط با بم، 1385.
- گزارش سمینار چارچوب برنامه همکاری‌های تشکلی غیردولتی در بم، 1383.
- گزارش فعالیت‌های مؤسسه پژوهشی کودکان دنیا سال 1382 - بخش مربوط به فعالیت‌های بم.
- گزارش مؤسسه همیاران غذا. (1385)، بخشی از عملکرد دینفعان در بازسازی بم دولت، سازمان‌های غیردولتی و بخش خصوصی، نخبگان، تهران.
- مؤسسه همیاران غذا، ناصر یوسفی با همکاری SAVE THE CHILDREN, ECHO، ۱۳۸۳.
- Child Protection Working Group. (2012). Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Response.
- Child Protection Working Group, 2012. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Response, Draft Version.
- Child Protection Working Group, 2012. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Response, Draft Version.
- Global Protection Cluster, Global Education Cluster, INEE, & IASC. (2011). Guidelines for Child Friendly Spaces in Emergencies.
- Gladwell, C. (2011). Kosti Child Friendly Space: Evaluation Report: War Child Holland, Sudan.
- Metzler, J. Savage, K. Vojta, M. Yamano, M. Schafer, A. & Ager, A. 2013. Evaluation of Child Friendly Spaces: Ethiopia Field Study Summary Report. World Vision International & Columbia University Mailman School of Public Health.
- Metzler Janna, Kaijuka Robert et al, 2013. Evaluation of Child Friendly Spaces: Uganda Field Study Summary Report. World Vision International & Columbia University Mailman School of Public Health.
- Save the Children. (2011). Community Based Child Protection Emergency Project: Internal Evaluation Report.
- UNICEF, 2008, A Practical Guide for Developing Child Friendly Spaces.
- UNICEF. 2007. Minimum Standards for Child Friendly Spaces and Children's Centres Darfur States-